

2012

Реинституционализираща деинституционализация

„Хотели как лучше,
а получилось как всегда”

Виктор Черномирдин

Изготвено от екип на Център за независим живот

Октомври 2012

„Хотели как лучше, а получилось как всегда”¹

Виктор Черномирдин, премиер на Руската федерация, 6 август 1993 г.

1. Резюме

В България съществува *привиден* обществен консенсус за необходимостта от извеждане на децата и младежите (включително и такива с физически увреждания и интелектуални затруднения) от социалните домове и настаняването им в приемни семейства, защитени жилища и резидентни центрове от семеен тип². Но въпреки натрапчиво прокламираната политическа воля това да се случи и мобилизирането на ресурси от три оперативни програми за постигането на тази цел, на практика процесите на „деинституционализация” не успяват да се откъснат от мощната гравитация на *устойчиво възпроизвеждащите се институционализиращи* практики. Така, удобно защитени под камуфлажа на „деинституционализацията”, зад гърба на европейските наблюдатели и отвъд обхвата на медийния интерес, в България се *клонират реинституционализиращи модели*, които преждевременно стопяват и без това не особено големите шансове на деца и младежи от институциите за пълноценна социална интеграция, трудова и гражданска реализация. Тези тенденции, обаче, няма как да останат незабелязани от ангажирани с проблематиката експерти от държавни институции, застъпнически организации, родителски обединения и академични центрове, чиято обоснована критика често пъти се възприема от широката публика като „предателство към децата” и „защита на частни корпоративистки интереси”. Изглежда от провежданите политики за деинституционализация най-доволни остават... строителните предприемачи, които имат да участват в усвояването на ресурс от

¹ We wanted the best, you know the rest

² За целите на настоящия анализ е напълно допустимо „защитени жилища”, „ЦНСТ”, „резидентни центрове” и т.н. да бъдат поставени под общ знаменател, въпреки разликите между тях.

близо 100 млн. лв. за изграждане на т. нар. „защитени жилища” и „центрове за настаняване от семеен тип”.

Този анализ³ се фокусира върху три основни аспекта на протичащата под гордото знаме на „деинституционализацията” скрита, порочна и безперспективна реинституционализация: а) социокултурен контекст; б) принципи на финансиране и в) институционална рамка.

2. Въведение

2.1. Културен контекст на деинституционализацията

Журналистическите разкрития⁴ на Albert Deutsch (1905-1961) от края на 40-те години на миналия век за случващото се с хората с интелектуални затруднения в държавните специализирани институции на Америка шокират общественото мнение и вероятно са един от основните катализатори на процесите на деинституционализация в САЩ. Вследствие на сформирването на Комисията за психиатрични заболявания и психиатрично здраве през 1955 г. и след публикуването на нейните препоръки от 1961 г. са предприети серия от инициативи за извеждане на хората с психиатрични разстройства⁵ от специализираните институции и за развитие на алтернативни услуги в общността. Изследователи като Brill and Patton⁶ (1957) и Greenblatt⁷ (1968) настояват, че за много пациенти престоят в специализирани заведения не само не е довел до подобрене на здравословното състояние, а дори и напротив – е влошил положението. Паралелно с това тече дебат за *човешките права* на хората с увреждания и за икономическата неефективност на специализираните институции, които би трябвало да се грижат за тях. В резултат на предприетите мерки, от 1955 до 1980 г. броят на хората с психиатрични заболявания в американските

³ Изследването е проведено по метода case study – изследване на случай. Резултатите не са и няма как да бъдат представителни за страната, но повдигат важни въпроси, които изискват по-нататъшни и по-широкообхватни изследвания.

⁴ Deutsch A: The Shame of the States. New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1948

⁵ mental disorder

⁶ Brill, Henry; Patton, Robert (1957). "Analysis of 1955-1956 Population Fall in New York State Mental Hospitals in First Year of Large-Scale Use of Tranquilizing Drugs". American Journal of Psychiatry (American Psychiatric Association) 114 (December): 509–516.

⁷ Greenblatt R., Search the Scriptures: Modern Medicine and Biblical Personages (1968)

специализирани институции пада от 559 000 на 154 000. Както сред специалистите, така и сред широката общественост започва да доминира разбирането, че подходящата грижа в *семейна среда, в общността* е много по-ефективна и много по-хуманна от третирането в специализирани държавни институции. Това се отнася с още по-голяма сила за *децата и младежите*, защото в институциите те не успяват да развият *важни социални умения за общуване и комуникация*, което в последствие вторично възпрепятства тяхната социална адаптация и интеграция.

2.2. Европа

Според източници от неправителствения сектор днес около 150 000 деца в рамките на Европейския съюз са настанени в различни институции, включително домове за деца с физически и умствени увреждания, специализирани заведения за правонарушители и детски домове. Най-голям е дялът на децата в специализирани институции в България⁸. Деинституционализацията се превръща в цел на Европейския съюз през 90-те години на 20-ти век. През 2009⁹ г. Европейската комисия публикува доклада на Временна експертна група, озаглавен „Преход от институционализирана грижа към грижа в общността”. Групата е иницирана от Еврокомисаря по заетостта, социалните въпроси и интеграцията. Целта на доклада е да се защитят *правата на хората с увреждания*, възрастните хора, децата и хората с психични проблеми, за да може те да живеят *независим живот и да се включват в общността*. В него се посочва, че зачитането на европейските ценности – човешко достойнство, свобода, демокрация, равенство, човешки права – са основна причина деинституционализацията да се превърне в първостепенна цел на ЕС.

2.3.1. Законова и институционална рамка у нас

Макар и в България да се говори за деинституционализация още от началото на 90-те години, а Законът за закрила на детето да е приет през 2000 г., то допреди

⁸http://www.unicef.bg/public/images/tinybrowser/upload/Critical%20commentary_Bg%20-%20for%20website.doc

⁹ Report of the Ad Hoc Expert Group on the Transition from Institutional to Community-based Care, issued by the European Commission, DG Employment, Social Affairs and Inclusion, December 2009

скандала с дома в с. Могилино¹⁰ от 2007 г. няма системни и синхронизирани мерки в тази посока. През 2008 г. Народното събрание спешно приема Национална стратегия за детето 2008 – 2018 г. Една от основните цели на Стратегията е да гарантира *правото* на всяко дете да живее в семейна среда. Приоритетните области на стратегията са "намаляване на детската бедност" и „създаване на условия за социално включване на децата".

През 2010 г. Министерски съвет приема нова стратегия, озаглавена „Визия за деинституционализацията на децата в Република България". Стратегията декларира „политика в най-добрия интерес на детето", насочена към „подкрепа на семействата" и създаване на „най-добри условия за развитие на децата" и реализиране на „техния пълен потенциал" (каквото и да означава това). В резултат на изпълнението на този стратегически документ се очаква в дългосрочен план, преминавайки през намаляване на броя на децата в институциите, да се достигне до пълното закриване на класическия тип специализирани държавни институции, като същевременно се прекрати настаняването в тях на деца от 0 до 3 годишна възраст. Аналогичен документ е разработен и за хора над 18-годишна възраст с психични разстройства, умствена изостаналост и деменция.¹¹

В оперативен план деинституционализацията протича според разпоредбите на Закона за социално подпомагане (ЗСП)¹² и правилника за неговото приложение (ППЗСП)¹³. Там са разписани социалните услуги в общността и в специализирани институции, на които имат право „българските граждани, семейства и съжителстващи лица, за които след оценка на потребностите се констатира, че се нуждаят от подкрепа с цел социално включване и гарантиране на независим живот“ (чл. 2. (5) от ЗСП в сила от 24.04.2012 г.). ППЗСП определя менюто от социални услуги в общността и включва: личен асистент, социален асистент, домашен

¹⁰ Филмът на BBC за дома в с. Могилино край Русе разтърси общественото мнение във Великобритания и провокира скандал на европейско ниво, което доведе до спешна партийна мобилизация и демонстрация на политическа воля за деинституционализация.

¹¹ Национална стратегия „Визия за деинституционализацията на възрастните хора с психични разстройства, умствена изостаналост и деменция".
http://www.mlsp.government.bg/bg/docs/VISIA_ZA_DEINSTITUCIALIZACIA__POSLEDEN_2222_11.doc

¹² <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/2134405633>

¹³ <http://www.lex.bg/bg/laws/ldoc/-13038592>

помощник, домашен социален патронаж, дневен център и център за социална рехабилитация и интеграция. Центровете за временно настаняване, преходното, защитеното и наблюдаваното жилище са поставени в категорията „социални услуги – резидентен тип“, но под рубриката „услуги в общността“. Все едно болницата да бъде наречена „услуга“, а не „здравно заведение“, което предлага медицински услуги. Рецептите за оперативно управление на тези социални заведения са развити в поредица от методики, между които не се забелязват съществени разлики в различните по наименование „услуги от резидентен тип“. ¹⁴Очевидна е приликата между тях: предлагат институционално по своя характер настаняване на хора с функционални дефицити.

2.3.2. Финансиране

Ресурси от три оперативни програми са мобилизирани в полза на процеса по деинституционализация, като построяването на Центрове за настаняване от семеен тип (ЦНСТ) е основен приоритет, следван от разкриването на защитени, наблюдавани и други жилища – все социални заведения „в общността“. ЦНСТ са финансирани по ОП „Развитие на човешките ресурси“ – схема BG051PO001-5.2.06 „Социални услуги за социално включване“ на обща стойност от 23 015 000 лв. Тук демагогията е стигнала своеобразен връх – нито става въпрос за социални услуги, нито за социално включване, а за институционална грижа, но в рамките на населените места. Същото се случва и по схема BG161PO001/1.1.12/2011 ”Подкрепа за деинституционализация на социални институции, предлагащи услуги на деца в риск”. Общата стойност на финансирането тук възлиза на 32 211 376,85 лв., от които 27 379 670,33 лв. съфинансиране от Европейския фонд за регионално развитие (85%) и 4 831 706,52 лв. от националния бюджет (15%). Вече са одобрени 26 проекта по тази схема и предстои да бъдат реализирани още 36.

Пак социални заведения, наречени ЦНСТ и защитени жилища се изграждат и по Програмата за развитие на селските райони /ПРСР/. Схемата е отворена за 19 конкретни общини, включени в Националната карта на резидентните услуги към

¹⁴http://www.asp.government.bg/ASP_Client/ClientServlet?cmd=add_content&lng=1§id=13&s1=18&selid=18

проект „Детство за всички”, насочен към извеждането на деца с увреждания от институциите, а финансирането възлиза на 8 788 483, 49 Евро.

На 2 ноември 2012 г. беше обявена нова процедура за подбор на проекти по оперативна програма „Развитие на човешките ресурси“ – BG051PO001-5.2.13 „Живот в общността” с обща стойност на финансирането 29 275 207 лв., от които 24 883 925.95 лв. съфинансирани от Европейския социален фонд (85%) и 4 391 281.05 лв. от националния бюджет (15%). Тя отново е насочена към резидентни услуги, като наблюдавано жилище, защитено жилище, център за настаняване от семеен тип, център за социална рехабилитация и интеграция и дневен център за пълнолетни лица.

„Услугите в общността“ се явяват делегирани от държавата дейности с държавно финансиране: едно място в центровете за настаняване от семеен тип струва на българските данъкоплатци 7 255 лв. годишно, в наблюдавано жилище – 5 042 лв., в защитено жилище – 5 896 лв., в център за социална рехабилитация и интеграция - 2 328 лв., а в дневен център за пълнолетни лица - е 5 244 лв. Към това финансиране се добавя и такса, каквато заплаща всеки обитател на социално заведение, който има някакви доходи, в съответствие с Тарифа за таксите за социалните услуги, финансирани от републиканския бюджет от 2003 г. с последни изменения от 2011 г.¹⁵ „Повечето пари отиват за заплати на персонала“, твърди заместник кмет на община, където има защитено жилище и се очаква разкриване на поне още едно.

3. Теренно проучване

Казаното дотук дава основание да се предположи, че дежурните оправдания от последните двадесет години – че „няма средства за деинституционализация” и че „липсва политическа воля” – вече не могат да бъдат валиден аргумент. Означава ли това, че срамът, гневът и унижението от Могилино вече са преодолені? Дали в България протича успешен процес на деинституционализация, който ще доведе до извеждането най-напред на децата и младежите, а по-късно и възрастните хора от

¹⁵http://www.mlsp.government.bg/bg/law/regulation/TARIFA_za_taksite_za_socialnite_uslugi_finansirani_ot_republikanskiq_budjet.rtf

специализираните държавни институции? Дали физическото преместване от старите домове в защитени жилища, ЦНСТ и т.н. е съпътствано с подобряване на извършваните услуги? Протичат ли процеси на реална социална интеграция в живота на общността?

Настоящият текст търси отговори на тези въпроси. Изследването е направено по метода case study (анализ на случай) през есента на 2012 г. и включва в себе си дълбочинни интервюта¹⁶, анализ на съдържанието на документи и включено наблюдение. Обект на изследване е едно защитено жилище в малък български град. Резултатите от подобно качествено социологическо проучване няма как да бъдат представителни за страната, но повдигат въпроси, които не бива да отекнат в нищото.

3.1. Мнението на бенефициентите

Нека веднага да кажем, че нито един от интервюираните в рамките на изследването младежи *не е доволен от преместването* от специализираната държавна институция в защитеното жилище, макар и всички да признават, че предпочитат да са в защитеното жилище, а не в някой старчески дом, както би се случило иначе.

В дома ми беше по-добре. Когато дойдох тук, цяла седмица не можах да спра да рева.

Е, да – предпочитам си в дома, но ние вече сме големи за там, така че нямаме избор. Иначе бих си останала в дома завинаги. Тука въобще не ми е толкова приятно да живея.

Това неудовлетворение не се дължи на неудобствата от преместването или на лошата материална база, защото защитеното жилище е достъпно за хора с физически увреждания, обзаведено е с доста прилични мебели, оборудвано е с домакински уреди, телевизори, компютри за всички.

Тук мебелите са нови, всичко е ново и боядисано, но в дома беше по-добре. Не знам защо, просто там ми беше всичко... Имаше повече хора.

¹⁶ Проведени са общо 13 дълбочинни интервюта – с четирима младежи от защитеното жилище, четирима експерти от неправителствения сектор, един строителен предприемач, един консултант от частна фирма, един строителен работник, ресорен заместник кмет, социален работник.

Режимът и правилата в защитеното жилище също са доста *по-свободни* от тези в дома и това не се отрича от никого. За разлика от дома, защитеното жилище е в центъра на града, непосредствено до градската градина, в близост до пазара, пощата и едно училище. В къщите около защитеното жилище живеят съседни, които са много благоразположени към младежите. Някои от тях ги познават по име и не пропускат да си бърбят, когато се срещнат на улицата или в магазина. Въпреки това:

Аз не излизам. Мога да излизам, ако искам, но аз не искам. Иначе ми е разрешено.

От какво тогава се оплакват младежите в защитеното жилище? Най-вече от атмосферата:

Сградата е хубава, но отношенията не са хубави... Имам предвид отношенията между нас и госпожите.

Тези отношения са провокирани от някои, на пръв поглед дребни, битови неуредици:

Ами в дома даже и това беше по-добре, защото всяка стая си е с тоалетна и баня. Тука има две тоалетни по принцип, но едната е за госпожите. За другата, когато някой се заключи вътре, и трябва да чакаш. А ние сме десет човека все пак...

По време на интервютата рядко бяха споделяни конкретни причини и ясни примери за действия, които провокират напрежение между младежите и персонала. По-скоро доминира *общото усещане за нездрава атмосфера*, а не оплакване от конкретни практики, действия, решения на ръководството и „госпожите“. Дори и когато посочват конкретни събития, младежите сами ги определят като „абе глупости“:

Всякакви неща... ами различни неща, не се сещам точно сега, защото са много... Ами, например, ние искаме да отидем някъде, а те казват, че не може. Или пък идват от пазар с три големи торби с ядене и ни казват: „Хайде, миличко, вие да излезете от стаята, защото имаме да си говорим.“ И после се заключват вътре, почва голямото ядене и си изнасят за вкъщи, каквото остане... Абе глупости, в общи линии, обаче това много ни дразни нас.

Така, в резултат от така проведената „деинституционализация”, младежите от изследвания случай се обединяват около мнението:

Мъчно ми е за дома. Ако мога да избирам, бих останала там, а не тука.

Никой от тези младежи дори и не смее да си помисли, че е възможно да излезе на квартира, да си купи собствено жилище или сам да си избере в кое защитено жилище да се настани и с кои съквартиранти.

3.2. Домският синдром

Вероятно подобни мнения за предимствата на домовете пред защитените жилища си имат своето съвсем логично обяснение – младежите от това защитено жилище вече са институционализирани. Затова продължават да си харесват дома, където „имаше повече хора”. Повечето от тях са в различни специализирани държавни институции още от новородени. Вероятно е твърде късно на 18 години да започнеш тепърва да привикваш към независим живот с всичките отговорности, които това носи със себе си. Сред експертите в сектора в България е популярен изразът „домски синдром”. По паркове и игрални площадки може да чуете за някого, че е „градинско дете”. Това означава, че някакво хлапе от малко е записано на ясла, пансион или детска градина и затова е злобно, бие се с останалите и не си дава играчките. „Домският синдром” е тежка форма на „градинско дете” и обикновено се отнася за деца и младежи, които от бебета са настанени в специализирани институции. Според експерти в сектора, заради липсата на внимание, живот в голяма група и слаба индивидуализация, дори и психически и физически здрави деца стават „склонни да очакват да получат всичко наготово”, да избягват „да полагат прекомерни усилия”, рядко сами целепологат, искат „да бъдат харесани от възрастните на всяка цена”, развиват чувство за безнаказаност и безотговорност, злоба, завист и „тежък егоизъм”. В този контекст обяснения като това, отнасящо се за младежите от изследвания „случай”, звучат сякаш напълно логично:

Разбира се, че на тях не им харесва, защото те бяха свикнали само да лежат по цял ден и някой друг да им чисти, да им готви, да ги обслужва. Те лежах и само крещях на персонала – „ти получаваш заплата, за да ми чистиш и ще ми чистиш”. А сега трябва сами да си чистят, да си подредят,

да си готвят, да си пазаруват и т.н. Това е смисълът, да могат да започнат сами да са обслужват и да водят независим живот. Естествено, че не им харесваше в началото...

3.3. Мнението на експертите

Но ако на пръв поглед недоволството от така протичащите процеси на деинституционализация сред представители на целевата група, (които все пак са в състояние да изразят мнение по въпроса) изглежда могат да бъдат обяснени с „домския синдром”¹⁷, то този синдром по никакъв начин не разкрива причините за критиките, които идват от страна на специалисти от неправителствения сектор, работещи в тази сфера:

ЦНСТ би трябвало да означава „център за настаняване от семеен тип”, но все повече колеги виждат, че това са „центрове за настаняване от *същия* тип” – просто нищо не се променя с изваждането на децата от една по-голяма сграда и вкарването им в по-малки.

Изглежда промяната не може да се случи дори и на езиково ниво, какво остава за по същество:

Една от лелките не казваше, че в новото ЦНСТ предлагат „резидентна грижа”, а казваше „резистентна” грижа. Ние тогава ѝ се смеехме, ама тя се оказа права – те действително предлагат „услуга”, резистентна на всякакво влияние и нищо не може да се промени, независимо че ги преместихме от стария дом в чисто ново ЦНСТ.

Аналогиите на някои експерти от неправителствения сектор са наистина шокиращи и рязко контрастират на публично прокламираните добри намерения и политическа воля за деинституционализация, поставянето на децата в центъра на процеса и успешната социална интеграция в общността, която да позволи „реализиране на техния пълен потенциал”:

Деинституционализацията у нас е като балирането на отпадъци – в цивилизования свят боклукът се сепарира и преработва, за да се извлече максимална полза от него и да не се замърсява околната среда. Ние се държим с децата си така, както се отнасяме с боклуците си - слагаме една красива опаковка, за да не се вижда какво има вътре и смятаме, че сме си свършили работата. Това че си увил боклука в красива опаковка и това, че

¹⁷ Както ще видим по-нататък в текста това обяснение наистина изглежда валидно само на пръв поглед, защото при по-задълбочен анализ се оказва твърде удобно оправдание за бездействие. Но за това след малко.

си санирал защитеното жилище и си подменил дограмата по никакъв начин не променя случващото се вътре.

Всеки един от интервюираните в рамките на изследването експерти смята, че процесът по „деинституционализация“ е напълно формален и не води нито до подобряване качеството на предлаганите услуги, нито до създаване на предпоставки за индивидуализация и социално включване:

Деинституционализацията у нас беше форсирана под външен натиск, след скандала с Могилино. Но какво имаме сега? Вместо един голям дом Могилино, имаме няколко по-малки моголинчета. Знаете ли защо? Защото европейската дефиниция за „институция“ е 12 или повече деца, които са заедно. Затова ние правим къщички за по 11 деца, но вътре си е пак същото – не се е променил нито персоналът, нито качеството на услугите, нито начинът на управление. Да не казвам, че на някои места е даже по-зле от преди...

Тъкмо защото се променя само формата, което не само че не води до подобряване на съдържанието на извършваните услуги, но и създава илюзията за реална промяна и с това заблуждава общественото мнение и обезсилва публичния натиск, някои експерти са обезверени, че изобщо е възможно да се случи някаква промяна:

Знаете ли какъв е моят кошмар? Защо не мога да спя? Защото днес това е защитено жилище за младежи, а след 40 години нищо няма да се е променило и това ще е защитен старчески дом... те пак ще си бъдат там, а не сред общността, пак ще си бъдат същите, само вече старци... само персоналът няма да се е променил...

4. Обясненията на експертите

4.1. Човешки ресурси

Но защо според интервюираните експерти, въпреки че има осигурено финансиране и политическа воля, защитените жилища и центровете за настаняване от семеен тип се превръщат отново в „центрове за настаняване от същия тип“? Най-напред защото *няма достатъчно обучен персонал*, а новите услуги се извършват от хора, които цял живот са работили в специализираните държавни институции и нито разбират смисъла от деинституционализацията, нито споделят нейните ценности и философия, нито имат квалификацията и уменията да превърнат тези ценности и философия в реални практики:

Прощавайте, ама не може нов бардак със стари... А млад човек никога няма да се хване на тази работа за тези пари. Никой не иска да работи това.

Същевременно курсовете, тренингите и обученията изглежда не дават резултат, когато човек не споделя ценностите на независимия живот и индивидуализацията:

Персоналът си е същият – ние ги уволняваме от дома и ги назначаваме в ЦНСТ-то. Те са минали на обучения, през какви ли не обучения са минали, но това не е въпрос на обучение, а на ценности. Те са си със старите ценности, със старите разбирания и не искат да се променят. Не могат да се променят...

4.2. Финансиране

Второ, съществува тежък *финансов проблем*. Експертите настояват, че са осигурени ресурси за строителство, но след това делегираните от държавата бюджети не могат да покрият издръжката на новооткритите защитени жилища и центрове за настаняване от семеен тип. В повечето общини парите свършват през есента и тогава трябва да се разчита на дарения, които са доста несигурен източник или на общински средства, каквито като правило липсват, особено в по-бедните общини.

Парите определено не стигат. Стигат до септември и после свършват.

Липсата на ресурси, които да покрият издръжката води до силно влошаване качеството на предлаганите услуги:

Парите няма как да стигнат и затова те трябва да пестят. Как пестят? Ами за да пестят от отопление, вместо да са по две деца в стая, те ги набутват по 5-6. Децата не се съпротивляват обикновено, дори и напротив... За да им останат пари за храна и ток, орязват разходите за най-важното – спират процедурите, манипулациите, рехабилитацията, лекарствата дори... Има една пирамида на Маслоу, знаете ли я? Те се водят по нея – трябва да осигурят вегетацията, а интеграцията остава за после. А това после никога не идва. Престават да работят със самите деца и те пак се превръщат в тела за обгрижване, а не в хора...

Разбира се, никой не смята, че навсякъде персоналът се състои само от „гневни и злобни дебелелелки”, които искат „да крадат от храната на децата”.

И те са живи хора. Не е лесно да понесеш около себе си подобно всекидневно страдание. Затова, знаете ли те какво правят? Първото нещо, което правят, когато видят, че повече не могат да се грижат за децата, е да

им забравят имената. Ето така започва деперсонализацията. Забравят им имената. В Могилино беше потресаващо – те не им знаеха имената. Ако има име, значи е човешко същество, а човешките същества страдат. Ако няма име, ако има някакво умалително име, ако е Палечка или Рошко, тогава не е човешко същество, няма душа и значи не страда. Така персоналът успява да понесе страданието...

В тази финансова ситуация, дори и да имаше достатъчно персонал, който да споделя философията на деинституционализацията и ценностите на индивидуализацията и независимия живот, физически няма как тези ценности да се реализират във всекидневната практика:

Имат заплата за един човек с 8 деца с увреждания и той е сам. Дори да е ей такъв мъжага, няма как да ги изкара всичките наведнъж навън на слънце, пък какво остава да разговаря с тях.

Затова най-мотивираните и искрено отдадени на каузата на деинституционализацията са готови на всичко, за да осигурят финансови ресурси за новите услуги:

Ако спрете записа, ще ви кажа как се финансираме. Ние декларираме, че капацитетът на дома е изпълнен, а реално е наполовина. Това ни позволява – това е абсолютно нарушение, давам си сметка, но няма друг начин, все пак не харчим парите за пътища и ток – всяка година ние прехвърляме около 50 хил. от парите за дома, за да издържаме защитеното жилище, защото иначе трябва да го затворим... Това е.

При тези финансови условия не е чудно, че някои общини – като община Самоков, например, която беше подложена чрез една национална телевизия на публично порицание – се съпротивляват срещу изграждането на ЦНСТ на тяхна територия, защото не знаят как ще се справят с финансовото бреме, което ги чака, когато трябва да започнат сами да издържат тази нова услуга.

Вижте, не е само Самоков. Просто Самоково стана публично известно място, но навсякъде има съпротива. Скандали имаше и в Самоков, и в Плевен, и в Търново, но медиите ги покриха...

4.3. Ветрени мелници

Третият проблем е *институционалната среда*. Добри модели, които се оказват изключително ефективни във Великобритания, Холандия и Норвегия, са абсолютно неприложими у нас на практика, заради институционалната рамка. Това

изправя социалните работници пред много тежки изпитания, които малцина успяват да издържат и то не за дълго:

Ние искахме да направим всичко възможно, за да не заприличаме на институция. Но бях пред дилемата – искам ли да платя, при 260 лв. заплата, 500 лв. глоба на ХЕИ. Това е заради една наредба от 50 и някоя си година, която не се е променила още.

Същият проблем споделя и друг експерт, макар и да се отнася за съвсем различен времеви период и съвсем различен тип услуга:

Всеки божи ден бях изправена пред избора дали да продължа да работя както трябва или да се откажа. Това е адски труден избор, защото от едната страна са децата, но от другата страна ХЕИ ме притиска. И аз трябва да реша дали да платя глоба, но не мога да го правя дълго, защото ще ме затворят, или да платя подкуп. Но всичко това е с личните ми пари. А то не е само ХЕИ, после идват и пожарникарите, и данъчните, и още, и още... По лесно е да вдигнеш ръце и да се оставиш на течението...

Ето защо:

Трябва или да плюеш в лицето си като професионалист, като човек с ценности и с кауза, или да се принудиш да нарушаваш закона. Интересите на децата ли са по-важни или собственото ти достойнство? Това не е лек въпрос и аз разбирам много добре хората, които се отказват и казват – ами тука е така.

4.4. Социална среда

Четвърто – *местата, където се изграждат* новите защитени жилища и центрове за настаняване от семеен тип. Интервюираните експерти са единодушни, че всички деца и младежи, включително и тези с интелектуални затруднения трябва да бъдат сред общността, а да не се изолират. Сградите трябва да са в центъра, сред други жилищни сгради, да позволяват децата и младежите да излизат, да учат, играят и общуват, да изграждат приятелства, да постигат успехи и разочарования сред други деца и младежи, които не са в институции или нямат увреждания. Да се построят новите жилища и центрове на подобни места, обаче, се оказва тежка задача:

В София по дефиниция не може да стане, просто защото тук всичко е много скъпо. Та те не могат да наемат даже и чистачки с тези заплати. Взеха една, която преди е работила в МВР, до там са изпаднали.

Къде обаче може да стане, ако в София не може:

Обикновено те правят защитените жилища и ЦНСТ-то вътре в двора на стария дом, което е пълна глупост. От това няма абсолютно никакъв смисъл! Просто не е истина! Смисълът е те да са в общността, да се откъснат от институцията, а не да ги пришиват към нея. Трябва да почнат да се интегрират в общността и да се подготвят за независим живот.

Но изглежда не само в София не се получава, защото:

Знаете ли колко огромна е съпротивата и колко много сме обикаляли с главния архитект за петно! Аз исках да е в центъра, за да са сред хората, а те все ми намираха разни петна в покрайнините сред пушинака. Той ми вика – една градинка имаме, ти и нея искаш да ми я вземеш.

Но има и по-страшни хора от главните архитекти, които доста по-решително се съпротивляват на изграждането на ЦНСТ и защитени жилища на атрактивни общински терени в центровете на градовете:

Дори да се преборя в Общинския съвет и да мога да взема място в центъра, нали разбирате, че предприемачите ще ме гръмнат, защото това е апетитно място за някой мол, за хотел, за паркинг... Как така ще ми го дадат за защитено жилище... Няма как да стане! Абсурд!

4.5. Размити граници

Петият проблем, който експертите посочват е *комерсиализацията на социалните услуги* у нас и прикриването на чисто икономически интереси зад социални дейности в полза на обществото. Този въпрос е дискутиран на дълго и на широко и изобщо не се ограничава само до процеса на деинституционализация:

Ако аз съм добър юрист, ще си направя кантора, а не НПО, нали? Това е проблемът в този сектор, че бизнесът и благотворителността са се преплели като свински черва – има страшно много чисто икономически обединения, които гонят печалба, но се преструват на благотворителни организации или доставчици на услуги, за да избегнат конкуренцията на свободния пазар.

5. Заинтересовани страни

Така от мненията на интервюираните експерти излиза, че съпротивата срещу деинституционализацията хем е разнопорядкова, хем е масирана. Ако всичко това е така, както настояват експертите, то **как тогава изобщо е възможно да протичат каквито и да било процеси на извеждане на децата и младежите от специализираните държавни институции и развитието на услуги в общността?** Според едно типично мнение:

Управляващите се съгласиха на деинституционализация, защото изобщо не разбираха този процес какъв е. Ако знаеха какво ги очаква, изобщо нямаше да тръгнат в тази посока.

Но вече са изминали цели пет години от началото на процеса и инициативата не само, че не е загърбена, а дори и напротив – нови и нови финансови ресурси по три оперативни програми се насочват в тази посока. Защо процесът не само продължава, но и се разширява, ако оценките на експерти за резултатите от него и оценките на самите бенефициенти са толкова остро негативни. Кой има интерес „на мястото на старото Могилино да направим нови малки моголинчета”? За интервюираните експерти отговорът на този въпрос е много лесен:

За защитените жилища и ЦНСТ-тата има много строеж. Там където има строеж, има пари, има интереси. Ако нямаше строеж, нямаше да се случи нищичко.

Защо с тези пари, не купиха вече построени апартаменти, които не могат да се продадат? Децата щяха да са сред хората! Щеше да излезе поне три пъти по-евтино. Ясно е защо – защото там цената е ясна, всичко е прозрачно, може да се сравни с цената на съседите и, следователно, не може да се краде...

Има една методика... Те дори искаха по едно време абсолютно всички ЦНСТ-та да са по един и същи проект. Тогава страшно много щеше да се стесни кръгът на тези, които щяха да могат да участват в конкурсите. Но, слава Богу, поне това не мина... Но тук си има много мощно лоби на строителите. Даже различни лобита...

В подкрепа на тази теза са и думите на един строителен предприемач, участвал вече в изграждането на три подобни обекта:

След като изгубих няколко конкурса, се научих как става работата. Вече зная как да си взема предварително документацията за поръчката, (защото сроковете са никакви и, ако нямаш информация предварително отвътре, няма как да се подготвиш навреме). Знам как да разбера кой ще е в комисията и на кого и как да си платя... Аз исках в началото да се състезавам честно, но тук просто не става. Ако играеш по правилата на закона, ще загинеш. Трябва да спазваш истинските правила на реалния живот, за да оцелееш.

Така, спазвайки „истинските правила на реалния живот”, се генерират не лоши доходи:

Вижте, аз не съм нагла – на мен чистата печалба ми е 40 до 50% от стойността на проекта, но аз познавам лично колеги, за които със сигурност знам, че печалбата – с платени всички разходи и подкупи – пак има остават 70% чисти. Просто защото нали разбирате, че няма как цените да са едни и същи в Пловдив и в Долно нанагорнище.

При обекти на стойност 700 000, 800 000 лв., та до милион и 40-50% чиста печалба за по-малко от година не е чак толкова лош доход. Какво ли е, ако си „нагъл“? За съжаление изглежда не може да се очаква, че изграждането на тези обекти стимулира местната икономика, поне така излиза от думите на строителен работник, (който, само за сведение за културния контекст, не носеше каска):

Язе бачкам, ама големите пари си отваат у партийните фирми, не стигат до назе, баце. Оти оно се сака у поръчката да имаш обороти, техника, па ние от дека ша имаме. Глей, они печелят конкурсо и сетне па ние им вършим работата, ама за десет пъти по-малко паре. Е, те това е тука. Ама дека шь одиш! Треба леб, оти е криза. Я подай манарчето – е го доле, до крако ти е...

Така според интервюираните експерти от гражданския сектор излиза, че от създалата се ситуация са най-доволни... строителните предприемачи. Доволни са, обаче, и общините, защото привличат инвестиции, макар и това да е в краткосрочен план (но управлението е с мандати, следващите ще операт пешкира). Доволни са служителите в старите специализирани заведения, защото се преместват в нови и по-добре оборудвани сгради, където ще отговарят за по-малко деца. Но държавата също е доволна, защото отчита някакви постигнати резултати в процеса на „деинституционализация“ и отбелязва напредък в усвояването на средствата от ЕС.

Доволни са и доставчиците на услуги. Чл. 36 от Правилника за прилагане на Закона за социално подпомагане дефинира ЦНСТ и ЗЖ като една от 13-те услуги, които се предоставят в общността, за разлика от услугите, които се предоставят в специализирани институции. Така, според разбирането на законодателя, ЦНСТ и ЗЖ са еднопорядкови социални услуги с „личния асистент“ и „домашния помощник“, например т. 16 от допълнителни разпоредби към Правилника дефинира „социална услуга – резидентен тип“ като „форма на социална услуга за задоволяване на ежедневните потребности за ограничен брой лица - не повече от 15, които предоставят възможност за живеене в среда, близка до семейната“.

Според т. 27 "защитените жилища" са „форми на социални услуги, в които хората водят независим начин на живот, подпомогнати от професионалисти”. Но „независимостта на живота” остава само на декларативно ниво, защото „потребителите на услугата” нямат възможност сами да избират нито доставчиците, нито елементите на услугата. Така нормативно заложеното противоречие между цел и средство - целта е независим живот, а средството за постигане на тази цел (защитеното жилище) ограничава тъкмо възможностите на избор и, следователно, за независимост – се превръща в неотстранима бариера пред ефективността на „услугата”. За сметка на това, обаче, осигурява гарантирани нови пазари на доставчиците на услуги на местно ниво, които имат икономически интерес от повече „клиенти”, за да си осигурят достъп до сигурно държавно финансиране за една синкретична „услуга”. Докато интеграцията, медицинските грижи, битовите въпроси, образованието, транспорта, храненето и интернет са вътре в общата „черна кутия” на „резидентната услуга”, доставчиците на услуги ще бъдат доволни и предволни, защото за тях това е добро.

Единственият човек, за когото това не е добро, е самото дете. На което колко му е гласчето...

6. Една възможна социологическа интерпретация

Обясненията на експертите за причините за протичането на тази фасадна „деинституционализация”, която не променя съществено качеството на предлаганите услуги и едва ли има потенциал да доведе до същинско включване в живота на общността, успешна индивидуализация и създаване на условия за водене на независим живот звучат много логично. Но те не се отнасят до случая, който е обект на проведеното социологическо проучване, защото в този случай има осигурено и гарантирано общинско финансиране, персонал, който никога не е имал какъвто и да било опит със старите специализирани институции. Самото защитено жилище се намира на подходящо място, в центъра на града, сред общността, в непосредствена близост до градската градина, пощата, пазара и училище. Хората от града са свикнали с децата и младежите, защото там специализираният дом и училище функционират от повече от 40 години.

Същевременно нямаме и сериозни основания да останем само и единствено с хипотезата за „домския синдром”, според която децата и младежите от институциите свикват да крещят на персонала „ти получаваш заплата, за да ми чистиш...”, защото един от младежите от същата група, със същата биографична траектория, който първоначално също е бил настанен в изследваното жилище сега живеем съвсем самостоятелно в общинско жилище и успява сам да се бори с предизвикателствата на живота без „госпожи”, без личен асистент, без богати роднини в Швейцария. Има и доста други случаи за младежи от предишни поколения, живели в същия дом и учили в същото училище, които успяват не просто да се грижат сами за себе си, но имат семейства и отглеждат деца. Един от интервюираните експерти също дава основание да не се осланяме само на удобната хипотеза за „домския синдром”:

Вижте, никой не отрича, че първите месеци оказват влияние върху психическото развитие на децата. Но не бива да отричаме и последните месеци, нали? Това е много удобно оправдание за тези, които не искат да работят с децата. Лесно е да кажеш – те са институционализирани, точка. Хайде да обвиним някой друг за собствения си мързел! Ако не са първите месеци, ще е пренаталното възпитание. Ако и то не е виновно, ще е лошата карма на праядото. Ако пък и това не става, да обвиним ДНК-структурата на българите, защото и такива съм ги чувал и то не веднъж и два пъти. Въпросът не е в това какво някога някой си би могъл да направи, пък не е направил. Ако Ботев беше с каска, а Левски с ботуши... Въпросът е как можем да направим максималното в тази ситуация, в която сме. И аз твърдя, че ние, не само че не правим максималното, но и продължаваме да увреждаме тези деца.

Но щом нито „домският синдром”, нито дефицитните ресурси, нито лошото отношение на местното население, нито разположението на ЦНСТ или защитеното жилище не са чак толкова непреодолими бариери пред успешната деинституционализация – поне в този случай, който ние изследваме - щом всичко това е така, защо тогава:

Въпреки всички усилия, които положихме, виждам, че то все повече се превръща в институция. Нарочно подбрахме персонал, който никога да не е работил в старите институции, нарочно искахме да е далече от стария дом, искахме да е различно... Обаче не се получи това, което очаквахме. Виждам как малко по малко, с всеки изминал ден, то си се превръща в институция със същите взаимоотношения, със същия начин на работа, със същите практики...

6.1. Раждането на личността

За да разберем защо, „въпреки всички усилия, които положихме”, защитеното жилище или ЦНСТ се превръща в институция, трябва първо да въведем малко културно-исторически контекст.

Нека най-напред припомним, че въпреки идеологическите претенции „индивидуализацията” *съвсем не е „естествено” човешко състояние*, а късен продукт на обществената модернизация. Макроструктурни предпоставки при модерните общества - като развитие на свободния пазар, например - водят до „разомагьосване на света” (Вебер), до разпадане на неговата синкретичност и обособяването на разнородни социални светове (Зимел), които стават непрозрачни един спрямо друг и развиват собствени правила и механизми за възпроизводство. Най-типичен пример е обособяването на „публична сфера”, която със своите правила, норми и практики противостои на „частната сфера” и на „интимния свят” (Хабермас). На всекидневно ниво това разпадане се преживява от индивидите, обитаващи тези разнородни социални светове, като външен натиск да играят **различни социални роли, да следват предзададени ролеви модели** – дори и на чисто семантично ниво корените на „персонализацията” се намират в марионетния булеварден театър на ранната градска модернизация. Така социалните роли за първи път стават видими за акторите, които ги играят, защото им се налага да се самодисциплинират и приучат бързо да влизат от роля в роля – ролята на родител, ролята на продавач, ролята на клиент, ролята на чужденец, ролята на авторитет и т.н., и т.н. Същевременно ролевите напрежения и ролевите конфликти оказват мощен натиск за раждането на личността, на индивида, който трябва да се оттегли в своето „интимно пространство”, за да си зададе въпроси като кой *всъщност* е той сред множеството социални роли, които обществото му *налага* да играе. Така отговорът на въпроса „кой всъщност съм аз” вече не е заварен и не е самоочевиден. Животът се превръща в задача, защото е многовариантен, а личността сама себе си прави, разпитвайки се за „Бог, звездите и безсмъртието” (Кант), за „страданията на младия Вертер” (Гьоте) или за „запознанството на братя Карамазови” (Достоевски). Припомняме всичко това, само за да обърнем внимание, че макросоциална предпоставка за индивидуализацията е **модерен социален свят с множество**

еманципирани се социални логика. В един синкретичен социален свят, в едно традиционно общество няма благоприятна почва за индивидуализация.

6.2. Институцията „семејство“

Същевременно в този модерен исторически контекст възниква и *институцията на нуклеарното семејство*. Нуклеарното семејство също не е „природно състояние“, а много късен продукт на модерните общества, които се възпроизвежда масово в Западния свят от има-няма 300 години. Нужно ли е за пореден път да привеждаме стотиците примери от животинския и човешки мир за това как родители умъртвяват поколението си в името на оцеляването и обратно? Семејната грижа и семејната обич не идват с нас още от пещерата. Нуклеарното семејство е възможно само като **противостоящо на отчуждението на външния свят**, на студения и аморален публичен и политически живот на модерността, където властват формализирани правила, „железни клетки“, анонимност и безчовечност. Семејството също е институция, типична вътрешно противоречива модерна институция, която регулира включително и правно опосредени икономически отношения – зестрата, наследството, собствеността, издръжката. В този смисъл няма как да разберем модерното семејство отвъд контекста на модерните стопански отношения и отчуждението на модерния институционализиран, формализиран, правно кодифициран и анонимизиран публичен живот. Семејството има смисъл като „топло и човешко място“, където детето или младият човек могат да бъдат „такива каквито са“, „да свалят маските“ и т.н. само в контекста на модерните дисциплинарни институции (Фуко) като училището, болницата, казармата, фабриката, затвора. Едно дете „погребано“ в златния кафез на семејната среда е също толкова непригодно за пълноценен социален живот, колкото и дете, „погребано“ във формализирана дисциплинарна институция. Тъкмо умението за шо-годе безболезнено преминаване от единия в другия свят и обратно е предпоставка за успешна модерна социализация.

6.3. Откриването на детството

Така стигаме и до *социалното изобретяване на детето*. Детството също е откритие на модерните общества – детето бива забелязано едва тогава, когато стане ясно, че то подлежи на култивиране, на възпитание, на развитие и форматиране. До преди това няма и не може да има детство. „Педагогиката” на Кант е ясен пример за откритието на детството и за социалния контекст, който прави възможно това откритие. Но само в общества, където е възможна социална мобилност благодарение на образованието, на възпитанието, на личните качества, на лично положените усилия и т.н. е възможно детството да бъде открито като социален феномен и детето да се превърне още от пренаталния период в обект на целенасочено развитие и систематично обучение. Ако едно дете се ражда с определен социален статус, то няма нужда от възпитание и образование, защото те си идват с кръвта му. Нека само припомним, че дебатът за това дали се става офицер чрез специализирано обучение или по наследство е актуален чак до началото на 20-ти век и то не къде да е, а в Англия. Въпросът за пълнолетието не е въпрос на възраст, не е въпрос на биологично развитие. Пълнолетието е граждански въпрос, свързан с готовността да разчиташ на собствения си разум, на собствената си преценка, а не да се оставяш на течението на традицията или да се прекланяш пред авторитета. Затова пълнолетието е обвързано с правото на собственост и правото на управление на собствеността – няма как да си личност, няма как да си субект, няма как да си гражданин, ако нямаш инструменти сам да участваш в изграждането на света, който обитаваш. Само такъв социален свят, който е податлив на целенасочено въздействие предоставя терен за субектна, за личностна изява. Ако „тука си е така”, то няма и не може да има личност, няма и не може да има среда за индивидуализация. Следователно няма и не може да бъде забелязано детето като бъдещ пълноправен гражданин, носител на естествени права и свободи. Лелките от Могилино са напълно искрени, когато казват, че не виждат проблем – няма как да осъзнаеш, че има проблем с гражданските права и човешкото достойнство, ако не виждаш в човека насреща гражданин. В този смисъл за тях е все едно дали обгрижват човешко дете или „болно мече”...

6.4. *Общност и общество*

Подобно на семейството и *модерната общност* изисква полагане на *съзнателни* усилия, за да се изгражда, поддържа и възпроизвежда, а не да става „Куклен дом” (Ибсен). Противно на традиционната общност, в която се раждаш, заварваш се наготово, а не се включваш съзнателно в нея (най-много тя може да те отлъчи), модерната общност е само *една от многото* и е въпрос на избор дали да се включиш в нея, да приемеш нейните правила, да искаш да ги промениш или да избереш друга общност. В традиционната общност основен социален регулатор е традицията, нравствеността – там правилата са заварени (и невидими отвътре) и затова не подлежат на проблематизиране, те са обявени за „свещени”, отвъдни, вечни, изконни. Модерният човек, обаче, може да обитава множество общности – квартална общност, спортни клубове, професионална общност, приятели и т.н., и т.н. Но той/тя има правото да избира дали да спазва правилата на дадена общност и да участва в нейния социален живот, да отиде в друга общност или изгради собствена.

Деинституционализацията може да бъде успешна и да доведе до индивидуализация и социална интеграция, ако предвижда социализация в модерни общности, а не в традиционни. Ако кметът на дадено населено място е влязъл на заседание на Общинския съвет със същите дрехи, с които е бил на ТКЗС-то, ако традицията има по-силно влияние от модерното право, то тогава това населено място не е най-подходящото за провеждане на успешна деинституционализация.

7. Антагонистична деинституционализация

Позволяваме си да припомним тези особености на модерния свят, само за да проясним опасенията, че така провежданата „деинституционализация” у нас е мъртво родена. Така провежданата „деинституционализация” не може да се откъсне от мощната гравитация на реинституционализиращите сили, защото е раздирана от поне четири типологично съществени *иманентни противоречия*.

7.1. Разпадналата се модерност

От една страна крайната цел на деинституционализацията – поне на декларативно ниво – е „развитие на пълния потенциал” на децата, успешна социална адаптация, професионална/ трудова реализация и пълноценна интеграция в живота на общността. Предпоставка за всичко това са индивидуализацията, образованието и развитието на социални умения за общуване и комуникация. Но, надяваме се вече стана ясно защо, индивидуализацията е сложно отношение между социалната реалност и личността, което е следствие от развитието на практики за пребиваване в **разнопорядкови модерни социални светове**. Казано с други думи, ако едни деца са затворени в изолирана група, дори и тя да не е от 60, а от 11 членове и няма институционално закрепени практики за общуване с други групи, в друга социална среда, то шансовете за индивидуализация не се увеличават автоматично с намаляването на бройката. От друга страна, обаче, у нас ЦНСТ трудно се правят в градска среда, която благоприятства индивидуализацията, защото „в София по дефиниция не може да стане, просто защото тук всичко е много скъпо”, а „дори да се преборя в Общинския съвет и да мога да взема място в центъра, нали разбирате, че предприемачите ще ме гръмнат”. Така има мощен натиск ЦНСТ да се изграждат в „пущинака”, в двора на стария дом или в общини от селските райони. Но малките общини – при цялото ни уважение към техните жители – не могат да представляват благоприятна среда за индивидуализация. Нещо повече дори – доколкото това са традиционни, а не модерни общности (ако изобщо не са изпаднали в състояние на аномия), то там по дефиниция са враждебни към другостта, към чуждото, било то като ценности, лайф-стайл, поведенчески модели и т.н. И докато в Самоков съпротивата срещу изграждане на ЦНСТ на територията на общината все пак изглеждаше да е от чисто финансов характер, то острата реакция, подписките и „бунтът” на жителите на Червен бряг има откровено ксенофобски контекст – жителите на тази община не искат те да отглеждат „децата на проститутките, циганките, наркоманките и спиозните”. Дори и в общината, където е жилището, обект на настоящето изследване, въпреки 40-годишният опит с дома, има остри брожения срещу намеците, че в новоизградените ЦНСТ ще се приемат не само „нашите деца”, но и от „чужди градове”. Тази враждебност на

местното население трудно може да бъде преодоляна (защото всъщност е норма, която удържа социалната реалност), а съвсем не е благоприятна среда за активно включване в живота на общността. Но, дори и да допуснем, че в следствие на някакви извънредни персонални усилия, такова включване се случи, то това ще бъде включване в живота на традиционна, а не модерна общност с всички произтичащи от това последици, които вече изложихме.

7.2. Политическа воля

Но понеже казаното по-горе не се осъзнава от провеждащите политиката по „деинституционализация“ като макроструктурен социален проблем, а като „дефект на ценностите“, на светогледа и разбиранията на българина, то става легитимно мерките по деинституционализацията да се налагат *волево, силово, с принуда*. Прощавайте, но едва ли някой наистина повярва, че община Самоков беше убедена с ценностни и рационални аргументи, че трябва да приеме „децата на проститутките, циганките, наркоманките и спиозните“. Община Самоков беше принудена да го направи. И това е следващото противоречие – целта на т.нар. деинституционализация е хуманизиране на безчовечните практики от Могилино, а инструмент за тази хуманизация е... принудата. С насилие може и да накараш някого да носи камъни, но е малко вероятно да го принудиш да обича. Белята е, че така насилените представители на администрация, подизпълнители и доставчици на услуги, „лелките“ и „госпожите“ няма да могат да си го върнат на насилниците, а на тези, които са им най-близо и няма на кого да се оплачат (не е нужно това да става съзнателно). Сещате се кои са и тяхната вина за това каква е. Но „единственият човек, за когото това не е добро, е самото дете. На което колко му е гласчето...“

7.3. Цел и средство

На следващо място – „деинституционализацията“ настоява, че в центъра на процеса е самото дете. Но начинът на финансиране чрез делегирани бюджети, разпределени „на калпак“ и прехвърлени от общините на доставчици на услуги сам по себе си е вътрешно противоречив, макар и в момента това противоречие да се

приписва на недостатъчната държавна субсидия. Проблемът не е в размера на субсидията, а в принципа на финансиране. Дори и средствата да са два пъти повече, проблемът няма да се разреши. Доставчиците на услуги хем трябва да са граждански организации и да защитават интересите на децата, хем обаче са финансово зависими от общините, които могат да ги убият, като ги лишат от субсидия следващия път. Така доставчиците на услуги клонят от граждански и застъпнически обединения, яростно преследващи каузата на децата да се превърнат в послушна и беззъба разширена администрация, подчинена на местната власт. Тази удобна и изгодна симбиоза между граждански и държавен сектор не е предпоставка да се прекратят практиките „да декларираме, че капацитетът на дома е изпълнен, а той реално е наполовина”.

7.4. Длъжностни характеристики

„Деинституционализацията” е мотивирана от илюзията, че когато в ЦНСТ има по-малко деца, те ще се сприятелят с персонала, ще общуват, ще изградят човешки взаимоотношения. Но за децата и младежите ЦНСТ или защитеното жилище би трябвало да е дом, да е семейна среда – поне така се казва в името, докато за персонала това по дефиниция е работно място с работно време, длъжностна характеристика, отговорности, задължения, правила и санкции. Тук са предзаложили неизбежни ролеви конфликти, които няма как да не избухнат като „портокал с часовников механизъм”. Вече казахме, че нуклеарното семейство като модерна институция и човешката атмосфера, която то създава са възможни само като противостоящи тъкмо на суровия външен свят с неговото часовниково време, формални предписания и безлични, анонимни отношения. И най-топлото и уютно гнезденце на най-здравото и любящо семейство на света скоропостижно ще увехне, ако взаимоотношенията бъдат скрупулъзно правно кодифицирани и интимните жестове измерени като положен труд за единица време. А това все пак са любящи съпрузи, които доброволно са се избрали един друг. Какво остава за деца и персонал, които са се явили на конкурс за работно място в конкуренция с други кандидати. Децата и младежите не са наели персонала и не те му плащат заплата за работата. Не могат да имат претенции. Персоналът не е осиновил децата и

младежите и не се занимава с това в какво вярват, кого обичат, кое ги кара да страдат. Ето наблюдението на един от интервюираните експерти:

Уж децата са в центъра на услугата, а в това ЦНСТ работният график на персонала е съобразен с... разписанието на автобусите, които стигат до селото. На пръв поглед е напълно логично, но после се питаш – абе къде, майка му стара, останаха интересите на децата...

8. Социология на всекидневието

Ако удържаме в съзнанието си тези вътрешно присъщи макроструктурни противоречия на протичащата „деинституционализация“, то ще успеем и да проясним микросоциалните механизми, които правят така, че „въпреки всички усилия, които положихме, виждам, че то все повече се превръща в институция“. Нека се спрем на шест характерни пункта, които провокират „нездрава атмосфера“.

8.1. „Едно доматице туришия“

Децата и младежите без тежки психиатрични увреждания, които са настанени в защитено жилище или ЦНСТ трябва да делят твърде много *общии ресурси*. Няма как да се сготви за всеки по отделно, както в ресторант, а трябва да се сготви общо за всички. Няма как всеки да гледа програмата, която харесва по телевизията, а трябва всички да гледат една програма. Не може всеки сам да отиде на екскурзия, където иска, а трябва всички заедно да решат къде да отидат. Не може всеки да слуша любимата си музика, а трябва всички да слушат една и съща музика в даден момент. Дори и да допуснем, че 11 деца и младежи винаги харесват една и съща музика, един и същи телевизионен канал и еднаква храна, то самото съзнание, че не можеш да се откъснеш от бремето на групата е потискащо. Решенията за това каква да е храната, къде да е екскурзията и коя програма да се гледа, обаче, минават през опосредяването на „госпожите“, защото те трябва да удържат бюджетната, времева и логистична рамка в една среда на перманентен дефицит. Този дефицит, от една страна, може да бъде прекрасно оправдание госпожите да се опитват да си улеснят живота и да облекчат ангажиментите си, а от друга страна, е повод децата и младежите да приписват на госпожите лична враждебност без да виждат структурните ограничения.

8.2. Воля за живот

Но казаното дотук само по себе си не може да бъде сериозен повод за „нездрава атмосфера”. Проблемът се усложнява от обстоятелството, че в тази микрообщност всички ресурси са дефицитни, а това означава, че винаги, когато някой печели, друг губи. Например микробусът побира само четирима човека, което означава, че винаги пътуването на четирима ще е за сметка на други седем. Тоалетната е само една и „когато някой се заключи вътре”... Телевизорът в дневната стая е само едни. Касетофонът е само един и т.н. Казано по друг начин ресурсите са точно толкова, колкото да не стигнат за всички. Това отново дава властови ресурси на „госпожите”, които моделират преразпределението на тези ресурси, но – тъй като няма и не може да има ясни и справедливи критерии за това кой колко е бил в банята, кой колко е държал дистанционното, кой колко е пътувал, кой колко е пускарал музиката и т.н., то **волевото налагане над другите се превръща в неизменна норма на общуване**. Нещо повече дори, ако си прекалено отстъпчив и не си преследваш по най-категоричен начин интересите, много бързо ще влезеш в ролята на жертва, много лесно ще позволиш системно да те ощетяват. Ето защо в дома децата са длъжни да крещат на лелките „ти получаваш заплата, за да ми чистиш и ще ми чистиш”. Но когато това се пренесе и в новоизграденото ЦНСТ или защитено жилище, следването на подобен поведенчески модел става контрапродуктивно.

8.3. Размерът има значение

Същевременно, поради малкия брой обитатели на ЦНСТ, управлението, администрирането вече не е непрозрачно за децата и младежите – както е в големия дом от 80 човека – а те непосредствено стават свидетели на този процес. В дома те виждат някои от крайните проявления на дадена услуга, но в ЦНСТ или защитено жилище те няма как да не чуват разговорите между „госпожите”, да не виждат какви са продуктите, които се вкарват (и изкарват), да не знаят кой кога идва и кога си тръгва от работа. И когато администрирането на услугата не е вече „черна кутия”, възникват въпросите за това по какви критерии, въз основа на какви

аргументи се вземат дадени административни решения за сметка на други. И тук няма как да се избегне сблъсъкът на различни типове рационалност. Но в степента, в която по дефиниция ценностните предпоставки за дадено решение остават скрити от самосъзнанието на вземащия това решение, то този сблъсък на типове рационалност се изживява като личностен сблъсък, характерологични напрежения и персонална враждебност.

8.4. Икономика на дефицитите

Същевременно недостатъчната държавна субсидия чрез т.нар. делегирани бюджети е предпоставка да се предприемат действия, които не са съвсем по правилата, като събиране на деца в една стая, за да се пести енергия, готвене на място, а не чрез кетъринг, за да се пестят пари, деклариране на пълен капацитет, а не наполовина и т.н., и т.н., защото си изправен пред избора „законът или интересите на децата”. Всичко това няма как да бъде показано пред децата и младежите, защото не е никак редно, но пък е в техен интерес. Но пазенето на тайна е важен механизъм, който сплотява персонала и същевременно настройва децата и младежите, от които се очаква да участват в управлението на ЦНСТ срещу „госпожите”.

8.5. Психология на дефицитите

Но има и още нещо – един от интервюираните експерти, бивш възпитаник на училището в града, който изследваме, споделя един добре познат на професионалната общност психологически механизъм за генериране на остри напрежения. Разказът е за едно дете от дома, което е прието да живее в истинско семейство, но започва да краде и лъже, защото не успява да понесе отговорността на възникналото към него очакване да бъде добро дете, което е обичано и може да обича. Подобни постъпки са описани подробно в специализираната литература и изобщо не се отнасят само до деца в институции – как похвалени за добрината си деца чупят в следващия момент вази, играчки и телевизори, защото до момента на похвалата са си мислили как да удушат по-малкото си сестриче, приковало цялото внимание на роднините, например.

Малко вероятно е подобен механизъм да не сработи и когато едни „домски деца” изведнъж бъдат изправени пред непосилното бреме на очакването да бъдат добри и обичани. А вероятността непрофесионални психолози да разпознаят в проявеното лошо поведение описания механизъм едва ли е голяма. По-вероятно е да етикетират децата като „лоши” и да предприемат санкциониращи действия.

8.6. Общественото мнение

И накрая възниква въпросът за обратната дискриминация – защо за тези „лоши” деца, носители на „домски синдром”, които крещат „ти получаваш заплата, за да ми чистиш и ще ми чистиш” държавата отделя толкова много пари, строи им нови жилища, купува им ново оборудване и автобус, а за добрите наши деца, които нямат никаква друга вина, освен че не са изоставени, подобен ресурс няма.

Обобщения и препоръки

Чрез проведеня анализ се опитахме да покажем, че извеждането на децата и младежите от старите специализирани държавни институции и настаняването им в приемни семейства, защитени жилища, ЦНСТ и т.н. е *необходимо, но не и достатъчно условие* за успешна деинституционализация, която да доведе до тяхната индивидуализация и пълноценно социално включване. Интервюираните експерти изведоха 5 основни причини за възпрепятстването на процесите на същинска деинституционализация: липсата на достатъчно обучен и мотивиран персонал, който споделя ценностите на деинституционализацията; изключително оскъдният финансов ресурс за същинска социална интеграция, а не просто за строителство; институционалната среда, която не стимулира активна работа с децата и младежите и предлагане на услуги в общността; неподходящите места за изграждане на защитени жилища и ЦНСТ; комерсиализацията на социалните услуги, която прикрива икономически интереси зад благотворителност.

Същевременно *проблемите с обществената модернизация* у нас не благоприятстват установяването на доминираща социокултурна ситуация, стимулираща ефективната социална интеграция на уязвими групи.

От тази гледна точка са необходими **системни мерки, които да компенсират тези дефицити** на институционалния и социо-културния контекст. Най-напред трябва да се изгради ефективна система за властови баланс и взаимен контрол между заинтересованите страни, защото в момента от едната страна са консолидираните интереси на администрацията от различните нива на управление, а от другата е самото дете, „на което колко му е гласчето”. Предвидените в Правилника за прилагане на ЗСП обществени съвети, доколкото изобщо работят, в момента имат функцията по-скоро да легитимират вече взети управленски решения, а не да осъществяват ефективен контрол.

Спешно трябва да се промени и принципът на финансиране и да се премине към индивидуално финансиране на всеки ползвател. Това ще обвърже доставчиците на услуги с конкретни публични политики, които да насърчават практики и дейности за реално развитие на услугите в общността и да стимулират социалното включване на децата и младежите. Така ще се постигне по-висока ефективност на разходвания публичен ресурс, ще могат да се предприемат конкретни политически мерки, насърчаващи както публичния, така и частния сектор да се ангажират със социализиращи практики, разработване на доброволчески програми, засилване на гражданския контрол и т.н.

Тъй наречената „резидентна услуга”, за да е ефективна, трябва на нормативно ниво да се раздели на съставни елементи, за да може да се осигури реална възможност за избор на „бенефициентите” и те от обект на обгрижване да се превърнат в субект на собствена воля.

Необходимо е да се обмисли и институционалното регламентиране на задължителен минимум от социализиращи практики, свързани с дейности в общността, образование, публично общуване и т.н., които да са част от задължителната оценка, която получава един ЦНСТ за предоставяната услуга.

В различни сфери задължителната ротация на персонала и ръководството на мандатен принцип дават положителни резултати. Този модел може да се апробира и приложи и в сферата на доставчиците на такъв тип социални услуги през делегирани бюджети, за да се намали корупционният натиск върху тях.

Настоящият анализ няма и не може да има каквито и да било претенции за представителност. Задачата ни беше, чрез извеждане на някои характерни макроструктурни взаимовръзки и микросоциални процеси, да посочим подводните камъни, които застрашават успешната деинституционализация, въпреки несъмнено добрите намерения. Едно е сигурно: чрез сегашните мерки за деинституционализация не може да бъде постигнат желаният ефект, ако наистина се търси като такъв животът в общността и социалното включване на хора с функционални дефицити и телесна зависимост. Липсващата част от пъзъла, наречен живот в общността е „овластяването“ – овластяване на хората, настанени в тези „услуги“. Концепцията за „овластяване“ на гражданите е нова за българската политическа традиция. Именно тя предполага автентичността на гражданското общество, активността на гражданите, та било те и с увреждания.